

TÁJHASZNÁLAT-VÁLTOZÁS OKAI ÉS JELLEGE A CSOBÁNC-HEGYEN

FÓRIÁN TÜNDE

Debreceni Egyetem, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék
4032 Debrecen, Egyetem tér 1. e-mail: foriantunde@freemail.hu

Kulcsszavak: tájhasználat-változás, tradicionális tájhasználat, szőlőművelés, művelési ág változás, parlagosodás

Összefoglalás: A Badacsonyi borvidék szerves részét képező Csobánc-hegyen a szőlőművelés mindig domináns szerepet játszott a többszöri regresszió ellenére is. A hagyományos szőlőműveléshez, mint tradicionális tájhasználati formához kapcsolódó táj főbb alkotóelemeit ma már értéknek tekintjük, és védelemben részesítjük. A vizsgálat fontosságát az adja, hogy itt több telken még a mai napig is megmaradtak ezek a formák, a Balatonhoz közelebb eső Badacsonytól, illetve a Szt. György-hegytől eltérően. A kutatás célja az volt, hogy rámutasson a tájhasználat-változást kiváltó tényezőkre és azok nyilvánvaló hatásaira, hogy meghatározza a különböző időszakokban történt változások irányát. A legfontosabb törekvés mégis az volt, hogy felhívja a figyelmet a Csobánc-hegyen sajátos formában fennmaradt hagyományos szőlőműveléshez kapcsolódó kultúr-táj elemeit több évtizede pusztító hatásokra és az azokat továbbra is fenyegető veszélyekre.

Bevezetés

Az átlagosan 130–140 m magas Tapolcai-medencéből kiemelkedő bazaltos tanúhegy területe megközelítőleg 3 km² (a 150 m-es szintvonal, valamint nyugatról a Hajagostól elválasztó völgy által lehatárolva).

A terület lehatárolásából adódóan az enyhe (0–5%-os) lejtők az égtáji kitettségétől függetlenül a hegy összterületét tekintve igen kis részarányt képviselnek, és a geomorfológiai jellemzőkből adódóan a 40%-nál meredekebb hegyoldalak is nagyon kis területen, szinte kizárólagosan a bazaltsapkát határoló lejtőkön fordulnak elő (1. táblázat). Viszont a szőlőművelés számára kedvező adottságokkal rendelkező (déli, 5–40% közötti) lankák jellemzik a hegy legnagyobb területét.

1. táblázat A különböző irányú és meredekségű lejtők összterületben képviselt aránya (%)
Table 1. Percentage of slopes with different direction and steepness out of the total surface

	É	ÉK	K	DK	D	DNy	Ny	ÉNy	Összesen
0–5%	0,70	0,51	0,69	0,89	1,20	0,57	0,18	0,38	5,12
5–12%	3,59	2,49	2,77	3,29	3,10	1,97	1,17	2,73	21,13
12–17%	1,51	1,79	2,13	2,07	2,05	1,67	2,02	1,96	15,20
17–25%	2,34	3,03	3,67	3,26	2,67	4,00	4,28	2,84	26,09
25–40%	1,66	3,15	2,69	2,64	2,12	4,34	3,42	2,82	22,84
>40%	1,15	1,15	1,02	1,19	1,04	1,31	1,46	1,31	9,62
Összesen	10,94	12,14	12,97	13,35	12,17	13,86	12,53	12,04	100,00

Módszerek

Az EOV koordinátarendszerbe illesztett, 1976-os 1:2000 méretarányú kataszteri-, 1980-as 1:10000 topográfiai-, és a 2000-es 1:2000 méretarányú kataszteri térképek digitalizálása az ArcView 3.2 szoftverrel történt.

Területhasználati térképet állítottam elő a 2003-as terepi felmérések alapján. Mivel a terepbejárások alkalmával is bebizonyosodott, hogy a valódi állapothoz legközelebb az 1980-as 1:10000-es topográfiai térkép állt, ezért a 2003-ig történt változások ezen a térképen lettek ábrázolva (2. ábra). A művelési ágak (erdő, gyp-rét-legelő, kert-gyümölcsös, szőlő, szántó) kiterjedése szerint a különböző időszakok adatait összevettem egymással. A változásokat 3 csoportba soroltam: cserjés-erdős, füves-cserjés állapot, valamint irtás vagy új telepítés (1.–2. ábra).

A területi vonatkozású statisztikák az Idrisi For Windows program (CROSSTAB modul és Hisztogramok) segítségével készültek el.

Eredmények és megvitatásuk

Tradicionális tájhasználat

A Csobánc-hegyen, a tájhasználat jellegében bekövetkező változások megértéséhez feltétlenül szükséges bemutatni a ma hagyományos tájhasználatnak tekinthető szőlőművelési mód meghatározó jegyeit és a kialakulásukat befolyásoló tényezőket.

Az okiratok szerint szőlőt már 1221-től műveltek a hegyen, viszont csak az 1600-as évek végére vált a Csobánci uradalom legnagyobb értékévé (KOVACSICS és ILA 1988). A XVII. századig a többszöri regresszió ellenére a szőlőművelést fokozatos területnövekedés és minőségjavulás jellemezte. A szőlőművelés és borkészítés biztos jövedelemforrásnak számított, ennek megfelelően lelkiismeretesen gondozták földjeiket. Természetes törekvés volt, hogy az 1–2 holdas (0,4–0,8 ha) kisbirtokokon talpalatnyi föld se maradjon kihasználatlanul, így a tőkét sűrűn egymás közelébe, rendezetlenül, karó nélkül ültették. Ez volt az úgynevezett gyalogművelési mód.

A XVIII–XIX. században hozták létre, a mára jelentős tájképi értéket képviselő szőlőműveléshez kapcsolódó egyedi tájelemek többségét. A XVIII. században a szőlőterületek már a bazaltsziklák tövéig felhúzódtak. A sziklák lábánál, a ma már erdő borította területen is találkozhatunk még szőlőtelkek, épületromok, a talajból kikerült kövekből épült kőbástyák, valamint hatalmas lejtőirányba futó kőrakások maradványaival. A XVIII–XIX. század folyamán épültek a lejtő irányával párhuzamosan földbe süllyesztett népi jellegű kőpincék, általában a telek alsó, kevésbé értékes részén, melyet árnyékoló fákkal (legtöbbször ez diófa volt) ültettek körül. A kultúrtájhoz szorosan kapcsolódott a fehérre meszelt kápolna és az útkereszteződésénél felállított kereszt (VAJKAI 1958).

Csak néhány nagyobb egyházi és uradalmi földbirtok volt, mégis ezeken az uradalmi birtokokon termelt minőségi szőlőből készült bor tette ismertté a Balaton-felvidéket, sajnos a terület nehéz megközelíthetősége miatt csak a XVIII–XIX. században (LAPOSA 1988).

A XIX. század végére több jelentős negatív hatás érte a szőlőművelést. Beszűkült a belső piac, kevés a kivitel, de jelentős a saját fogyasztás. Az extenzív termelés volt a jellemző, a kiváló borok helyett leginkább az olcsóbb, gyengébb minőségű borok mennyiségi termelése látszott kifizetődőbbnek. A szőlőtermelők súlyos anyagi gondokkal küszködtek, helyzetük kilátástalanná vált, ami a szőlőkultúra gyors hanyatlását vonta maga után (ÉGETŐ 1975). 1886-ra a filoxéra (szőlőgyökértetű), majd 1891-ben a peronoszpóra is kiterjedt a Balaton-felvidék szőlőhegyeire, az eddigi legsúlyosabb válságát okozva a Balaton-felvidéki szőlőművelésnek. A magasabb fekvésű, meredekebb oldalak művelésétől a permetezéshez szükséges víz beszerzésének és szállításának nehézségei is visszatartották a szőlőművelőket. Így szükségessé vált a kiváló minőséget adó hegyi szőlők, és termőhelyek védelme. 1897-ben borvidékbeosztást készítettek, mely alapján a Csobánc, a Badacsonyi borvidék része lett (LAPOSA 1988).

A pusztítások utáni újratelepítés során felújították, korszerűsítették a több százéves technikát, amely művelési módszert ma hagyományos művelési módnak neveznek. Megszűnt a sornélküli gyalogművelés, helyette sorokba rendezve (60-80 cm-es sortávolsággal), karó használatával, ellenállóbb fajtákat telepítettek újra, alacsony, bakművelési módszerrel. Legnagyobb előnye, hogy ezzel mérsékelhető legjobban az elemi csapások hatása, nem kíván különösebb szakértelmet, és mégis minőségi termés érhető el. A szőlőtőkék szárának kisebb mértékű terheléséből adódóan, akár 60-100 évet is élhetnek, a pótlások és az újra telepítések szempontjából ez jelentős költségmegtakarítást jelent. Hátránya viszont, hogy kézi talajgondozás szükséges.

Ez a művelési forma a tájszerkezetben még nem okozott jelentős átalakulást, továbbra is a XVIII. századi tájhoz volt hasonló. A terület magas fokú kihasználása, felaprózottsága, és a kisbirtokok túlsúlya továbbra is jellemző maradt. Az 1935-ös kataszter alapján Gyulakeszi község 369 gazdasága közül 122 db 1 kataszteri holdnál (0,575 ha) kisebb volt.

Összességében elmondható, hogy a XX. század elejéig a kisebb-nagyobb visszaesések ellenére egy egységes időszakról beszélhetünk, mely a szőlő hasonló művelési módszerének, és a család megélhetésében betöltött kulcsfontosságú szerepének tulajdonítható.

A tájhasználat megváltozása

A művelési ág megoszlásban ma is mutatkozó változások (parlagosodás, erdősödés) lassan – a filoxéravész követő évtizedekben – indultak meg, a legkedvezőtlenebb É-ÉK-i és a legmeredekebb lejtők művelésének felhagyásával.

1945 után a megélhetés biztosítása érdekében az emberek már városokban, gyárakban, illetve bányákban dolgoztak megváltozott a szőlőkhöz fűződő viszony, a szőlő már nem volt a fő jövedelemforrás, inkább a rekreációt biztosította a dolgozók számára. Földosztáskor sokan kaptak kis területű szőlőt, de nem tudták megfelelően művelni. Hivatalos felvásárlási árakat határoztak meg, ami túl alacsony volt, így ráfizetéses lett a termelés. Sok telket felapróztak, hogy csökkentsék a terheket. Nem érte meg nemes fajokkal újra telepíteni vagy korszerűbb technikát alkalmazni, így tehát maradt a filoxéravész utáni, hagyományos művelési mód és szőlőtöke.

Ennek következtében már az 50-es évek elején a Balaton-felvidék magasabb, meredekebb területein kiterjedt bokros parlagokat találtak, ahol az egykori szőlőkultúra nyomai még láthatóak voltak. Ezeket a területeket már nem vonták zártkertbe. A Csobáncon is az É-ÉK-i lejtők 12 ha-nyi területe már kimaradt a zártkerti rendezés alól. 1961-ben megszüntették a több száz éve működő hegyközséget, ami az elhanyagolt állapotot tovább rontotta, hiszen már nem volt szervezet, ami a közös hegymunkákat kézben tarthatta volna. Megindult a termelősövetkezetbe vonás, a szőlő bizonyos részét, amely alkalmatlan volt nagyüzemi művelésre, a gazdák megtarthaták háztájiként. Az 1970-es években a helyzetet súlyosbította, hogy a falvak lakóinak zöme az idősebb korosztályhoz tartozott, akiknek sem erejük, sem pénzük nem volt az újratelepítéshez, és a szőlő megfelelő gondozásához. Az emberek, és a szőlők elöregedése egyértelműen jelezte a kedvezőtlen helyzet további romlását (ILLÉS et al. 1981).

Az 1976-os 1:2000-es kataszteri térkép adatai alapján a gyepterület már 29%-ot, a szőlővel megegyező nagyságú területet foglalt el. Az erdő 9%-ot borított, ami valószínűleg helytelen adat, figyelembe véve a négy évvel későbbi 1980-as 19%-os erdőarányt (1. ábra). Összességében megállapítható, hogy a gyepeként nyilvántartott telkek egy részét már cserjés-erdős vegetáció foglalta el.

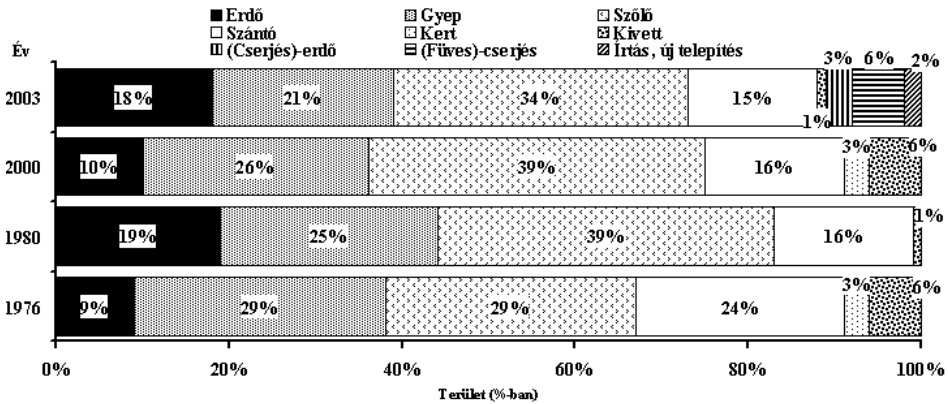
A lankásabb (5–12%, 12–17%-os) déli lejtőkön a Badacsonyi Állami Gazdagág, a DK-i oldalon pedig a Gulácsi TSz végzett nagyüzemi telepítést 1967–1989 között, mely során a természetes felszínfejlődés, és a korábbi antropogén formák nyomait eltüntették, és hatalmas homogén tájfoltokat alakítottak ki (tájidegen művelési mód, hosszú egyenes sorok, 3 m-es sortávolság, és 2 m magas huzalos támasz alkalmazásával). Meg kell jegyezni, hogy ez a Csobáncon is jelentősen rontja a tájharmóniát, de szerencsésebb helyzetben volt, mint a Badacsony, ugyanis itt a területrendezés során nem volt szükség hatalmas teraszok kialakítására.

A Balaton part kiépülése serkentette az üdülőtelepek kialakulását, a felhagyott telkeket nyaralónak vásárolták meg a városiak. Viszont a parti sávban később elrendelt építési tilalom következtében az érdeklődés a „hátsó” területek felé irányult, így a Csobáncon a fellendülő turizmus hatásai csak az 1980-as évekre érték el. A telkeken lévő szőlőt több esetben kivágták, az épület környezetét befűvesítették, parkosították, és tájba nem illő növényeket (pl. fenyő, tuja stb.) vagy gyümölcsöst telepítettek a helyére.

1980-ra (az 1:10000-es topográfiai térkép alapján) a déli lejtők nagyüzemi szőlőtelepítésének eredményeként a szőlőterület nagysága 39%-ra növekedett, viszont a gyepterület aránya továbbra is magas maradt 25%. Mivel a topográfia térkép felvételezése a terepen történik, és nem nyilvántartás alapján, az erdő 19%-os aránya valószínűen a tényleges arányt tükrözte (1. ábra).

Az 1980-as évektől a gépesíthetőség érdekében, a hagyományos művelésű szőlők jelentős részét telepítették újra úgynevezett átalakított kordonos módszerrel, minden második sor kivágásával, 160–180 cm-es sortávolság és huzalos támasz alkalmazásával, ami a tájszerkezetben szintén jelentős változást okozott.

Az 1976-os és a 2000-es kataszteri térképek adatait összehasonlítva szembetűnik, hogy a nagyüzemi telepítés által okozott szőlőterület növekedést kivéve szinte teljesen megegyeznek. Az 1980-as topográfiai térkép adataival összevetve az erdő 10%-os részesedését (2000-ben) jelentős erdőterület csökkenéssel számolhatunk, pedig erdőirtás nem történt, sőt a parlagosodás továbbra is jellemző maradt (1. ábra). Tehát a kataszteri térképek csak bizonyos fenntartások mellett alkalmazhatóak, ami annak köszönhető,



1. ábra A különböző művelési ágak megoszlása

Figure 1. The distribution of different types of land uses

hogy nem tükrözik hűen a művelési ágak valós arányát, mivel a telkek, jelen esetben a szőlők állapotáról nem nyújtanak megfelelő tájékoztatást. A helyszínen tapasztalható volt, hogy a nyilvántartásban szereplő szőlőknek csak az 55%-át művelik rendszeresen. A telkek 37%-nál csak a terület egy részét hasznosítják szőlőként vagy gyümölcsösként, és 8%-át pedig már több éve egyáltalán nem művelnek.

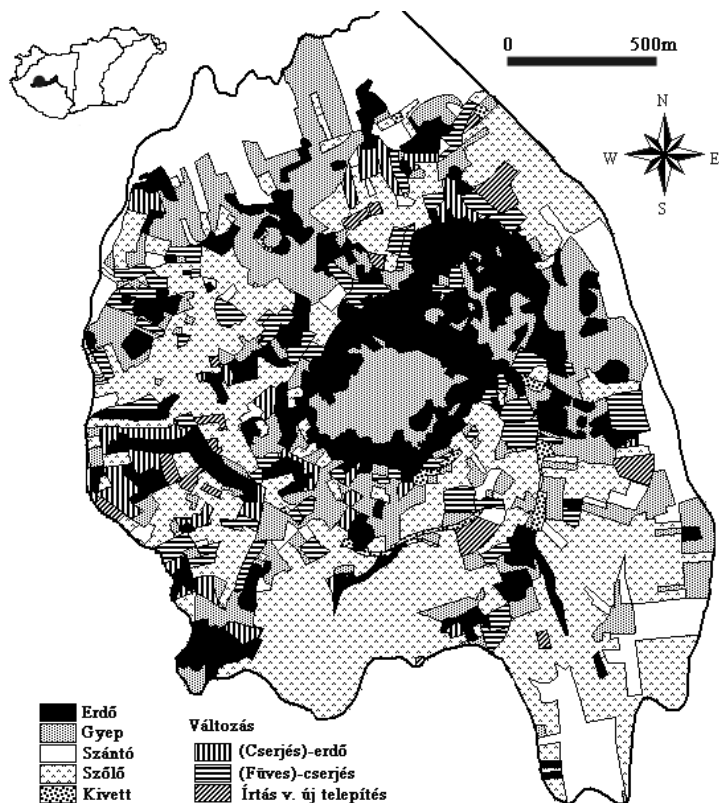
1980-tól 2003-ig az összterületnek a 11%-án történt változás, mely nem érintette a művelés alól kivett területeket (1. ábra). Jelentősen nőtt a parlag aránya, a hegy teljes területéből 9%-ot tesz ki, és csak 2%-nyi területen irtották ki a másodlagos növényzetet vagy telepítettek újra szőlőt. Nagyobb területcsökkenésről beszélhetünk a szőlő (-17,1 ha, 14,4%-os területcsökkenés) a gyep (-13,1 ha) valamint a szántó (-2,92 ha) művelési ágak esetében.

A változásokat tekintve a parlagosodás mértéke és a lejtőmeredekség között szoros összefüggés mutatható ki. A meredekség növekedésével arányosan nő a cserjés-erdős és a füves-cserjés vegetáció által borított területek nagysága. A korábban már említett 40%-nál meredekebb lejtők (amik a hegy kisebb területére jellemzőek) az 1980-as évekre már nagyrészt erdővel borítottak voltak, ebből adódik, hogy azokat a beerdősödés folyamata csak ilyen enyhe mértékben érintette (3. ábra (1.)).

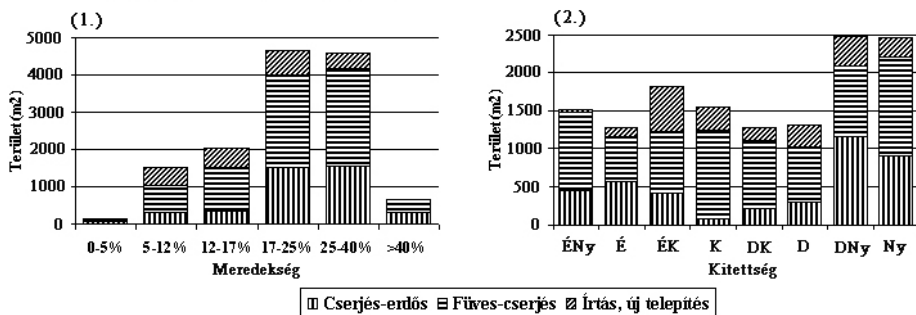
A parlagosodást és a kitérttséget összevetve már nem állapítható meg ilyen egyértelmű összefüggés. Ki kell emelni, azonban a DNy-i és a Ny-i irányú lejtők kiugróan nagy részarányát, mely főleg a 17–25% és 25–40% meredekséggel jellemezhető csuszamlásos területeket jelenti (3. ábra (2.)).

Az egyre alacsonyabb borárok és a túl apró telek (87%-a 0,5 ha-nál kisebb) miatt nemcsak a szőlőterület, hanem a talajerózió elleni védekezés és a talajvédelmi munkák gyakorisága is csökkent (hasonlóan a XIX. sz. végéhez). A hetvenes évek óta csak nőtt az idősebb tulajdonosok aránya, 26 szőlőbirtokosból 11 már 60 évnél idősebb. Ezen tényezők együttesen a még meglévő szőlők fokozatos állapotromlását eredményezték.

Közel egy évszázada a „szoknya” egész területét (nemcsak a hegy magasabb régióját) érinti a parlagosodás, beerdősödés folyamata és a szőlők degradációja. Ez egyrészt a ma már megőrzendő értéknek tekintett kultúrtájhoz kapcsolódó formakincs pusztulását,



2. ábra Területhasználat változás 1980–2003 között a Csobánc-hegyen
 Figure 2. Land use change on the Csobánc hill between 1980 and 2003



3. ábra A változások (1980–2003) meredekség⁽¹⁾ és expozíció⁽²⁾ szerint
 Figure 3. The land use changes (1980–2003) according to steepness and exposition

másrészt pedig a természetes vegetáció térhódítását is jelenti. Továbbá a XX. században a művelés ági változásokon kívül olyan, a korábbiakban még nem tapasztalt tájszerkezeti átalakulás is (pl. sortávolság növekedése; nagy, egybefüggő, homogén tájfolt megjelenése stb.) lezajlott, mely módosította a térbeli elrendeződést is.

Következtetések

A tulajdonosok rossz anyagi helyzetének és magas korának köszönhető, hogy a tradicionális szőlőműveléshez kapcsolódó tájelemek egy része még fennmaradt, viszont ez nem jelenti azt, hogy ezen a módon továbbra is megőrizhető marad. A Balatoni Nemzeti Park részét képező kultúrtáj megőrzése érdekében a kiváló minőségű szőlőt termő hegyoldalakat védetté kell nyilvánítani, és a gazdákat pedig anyagi támogatással kell ösztönözni a szőlőművelésre. A turizmus szempontjából javasolt lenne a parlagok tájba illeszthető módon történő újratelepítése és a már kialakult zárt erdőtársulások fenntartása.

Irodalom

- ÉGETŐ M. 1975: XVIII-XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása. A solti példa. Agrártörténeti Szemle 12: 450-462.
- ILLÉS I., LAPOSA J., MÁTÉ F. 1981: Mezőgazdaság a tó körül. In: ILLÉS I. (szerk): Tavunk, a Balaton. Natura Kiadó, pp. 191-211.
- KOVACSICS J., ILA B. 1988: Veszprém megye helytörténeti lexikona II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAPOSA J. 1988: szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- VAJKAI A. 1958: Balaton melléki prэшázak. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.

CAUSES AND CHARACTERS OF THE LAND USE CHANGE ON THE CSOBÁNC-HILL

T. FÓRIÁN

University of Debrecen, Department of Physical Geography and Geoinformatics
H-4032, Debrecen, Egyetem tér 1. e-mail: foriantunde@freemail.hu

Keywords: land use change, traditional land use, vineyards, fallow phase

The Csobánc-hill is a part and parcel of the Badacsony Historical Wine Region, which is characterized by significant anthropogeneous impacts. Over millennia vineyards played a dominant part in the history of the hill despite the repeated regressions. The main elements of the traditional cultivation methods have still remained in more parcels of the Csobánc-hill in contrast with the Badacsony-hill and the Szt. György-hill. After the percentage of the different land uses was examined with the help of the maps from various times on the hill, I tried to determine the inductive factors, impacts and the direction of the land use changes to draw attention to the threatening influences for the landscape.